

Scan deze QR code om de
lezingen te bekijken waarop
dit deel gebaseerd is:

De rechtsstatelijke *Leviathan*. Over Thomas Hobbes in tijden van crisis

Maurice Adams¹

1. Inleiding

In een recent essay in *NRC* naar aanleiding van de coronacrisis stelt Arnon Grunberg dat het de primaire taak van de overheid is de burgers een gevoel van veiligheid te verschaffen (2020).² Zeker als de nood echt aan de man komt, blijken de burgers bereid om in ruil voor vrijheid hun rechten ongekwalificeerd aan de staat over te dragen. Grunberg brengt een dergelijke gang van zaken uitdrukkelijk in verband met het gedachtegoed van Thomas Hobbes (1588-1679), de vroegmoderne denker uit Engeland, en is er erg kritisch over.³

Hobbes werd en wordt veelvuldig opgevoerd als pleitbezorger van een onbeperkt (absoluut) overheidsgezag. En hoewel hij daar in zijn belangrijkste werk *Leviathan* uit 1651⁴ voor argumenteert, valt bij nadere lezing ook de aanzet te herkennen van wat wij vandaag een democratische rechtsstaat noemen. In dit artikel belicht ik de rechtsstatelijke elementen uit *Leviathan*, en vertaal ik die naar een aantal

1 Dit artikel werd in eerste instantie voorbereid ten behoeve van de debatavond 'Hoe modern is de *Leviathan*?' op 5 december 2019 in Brussel, en steunt en bouwt voort op Adams (2007). Dit artikel verscheen eerder als: Adams (2020).

Dank aan Emma Cohen de Lara (UvA), Pieter Ippel (UCR/UU), Corien Prins (WRR/Tilburg) en Thijs Adams voor hun commentaar.

2 Grunberg geeft tevens aan dat het moeilijk is te onderscheiden tussen een gevoel van veiligheid en de realiteit.

3 Op Grunberg kom ik kort terug in sectie 4.a. van dit artikel.

4 Voluit: *Leviathan. Or the Matter, Forme & Power of A Common-Wealth Ecclesiasticall and Civil*. Er bestaan vele edities van dit werk. Hier verwijs ik naar de hoofdstukken en paginering van de Nederlandstalige editie, vertaald door W.E. Krul: Hobbes (2010). *Leviathan*. De term 'Leviathan' ontleende Hobbes aan het Bijbelboek Job, waar het staat voor de toestand van vóór de schepping, toen alles in duistere watervloed geborgen was, en die werd verpersoonlijkt in het zeemonster met die naam. Het komt voor het eerst voor in het achtste vers van het derde hoofdstuk van het boek Job en verder in de hoofdstukken 40-41. Daarnaast ook in de Psalmen 74:14 en 104:26, en bij de profeet Jesaja 27:1.

hedendaagse situaties. Daarbij besteed ik aandacht aan wat Hobbes ons in tijden van crisis kan leren, maar ook aan de blijvende inzichten die hij ons als constitutioneel en rechtsstatelijk denker heeft te bieden. Het gaat dan over de aanvaarding van staatsgezag en de betekenis van vrijheid, over de aard van representatie en over wat nodig is om geweldloos met elkaar samen te leven. Allemaal erg actuele vragen. Maar voor ik daaraan toekom, moet ik eerst iets zeggen over waarom Hobbes door zo velen als absolutist wordt opgevoerd

2. Hobbes als absolutist

Hobbes was in zijn dagen persoonlijke getuige van een heel aantal politieke conflicten en uiterst destructieve burger- en religieuze oorlogen. Hij leefde tijdens een van de turbulentste perioden uit de Europese en Engelse geschiedenis, waarin miljoenen dodelijke slachtoffers vielen (Dunn 1979, Donner 1987).⁵ Dat vormde voor hem het bewijs waartoe een gebrek aan centraal overheidsgezag zou kunnen leiden. Sterker nog, Hobbes was geobsedeerd door de conflicten tussen parlement en royalisten die Engeland in zijn dagen doorstond. Deze conflicten kenden als directe oorzaak een amalgaam van meningsverschillen over kwesties zoals geld, macht en godsdienst, met de Engelse burgeroorlog van 1642 tot 1649 als hoogtepunt. De *presentatie* van de politieke en staatkundige theorie van Hobbes houdt rechtstreeks verband met deze levenservaring: het komt er wat Hobbes betreft op aan om te allen prijze oorlog te vermijden. Het is de soeverein die daarvoor garant moet staan. In de bekende apocalyptische beschrijving van de zogenaamde natuurtoestand schetst hij wat er kan gebeuren als sterk overheidsgezag ontbreekt:

In deze toestand is er geen plaats voor doelgerichte arbeid, want het is niet zeker dat deze resultaat zal hebben; er is dan ook geen landbouw; geen scheepvaart, en geen gebruik van goederen die over zee kunnen worden aangevoerd; geen architectuur; geen werktuigbouw, om dingen te verplaatsen en te verwijderen die veel kracht vergen; geen kennis van het aardoppervlak; geen tijdrekening; geen beeldende kunst; geen letterkunde; geen maatschappelijk leven; en wat het ergste is, een voortdurende angst voor en dreiging van een gewelddadige dood; het menselijk bestaan is er eenzaam, armoedig, afstotelijk, beestachtig en kort. (2010: XIII, 98)

5 Voor biografische gegevens over Hobbes zie vooral Martinich (1999: 390).

Hobbes evoceert een wetteloze situatie waarin mensen elkaar naar het leven staan door de totale vrijheid die ze hebben. Dat heeft ook te maken met de begeerten waarmee ze behept zijn: wedijver leidt ertoe dat men elkaar bestrijdt uit winst oogmerk, de eerzucht veroorzaakt conflicten omdat mensen hun reputatie willen hooghouden, en uit wantrouwen valt men elkaar aan om zelf veilig te zijn (2010: XI, 79).⁶ Vandaar dat er een gemeenschappelijke macht nodig is die voorkomt dat dit aanleiding geeft tot ‘een toestand die we oorlog noemen, en wel een oorlog van allen tegen allen [...] waarin iedereen ieders vijand is’ (2010: XIII, 97).

Vanuit zijn ervaring met geweld en oorlog⁷ komt Hobbes tot een pleidooi voor de instelling van een soeverein, de leviathan of de ultieme machthebber, die garant moet staan voor het overleven van de mens. Hij gebruikt daarvoor de fictie van een sociaal contract: de burgers roepen op een zeker moment die soeverein eenzijdig door middel van een sociaal contract in het leven; *pouvoir constituant originaire*. De soeverein is dus de plaats waar alle macht samenkomt. Hij wordt bovendien uitgeroepen tot vertegenwoordiger van de *politieke gemeenschap*, en niet tot vertegenwoordiger van de burgers zelf. Het is

een ware eenwording van hen allen [die hem stichten], in een en dezelfde persoon, die tot stand komt door een overeenkomst van iedereen met iedereen, alsof iedereen tegen ieder ander zou zeggen: *Ik autoriseer deze mens of deze vergadering, en sta mijn recht om mij zelf te besturen aan hem af, op voorwaarde dat hij ook uw recht aan hem afstaat, en op dezelfde wijze al zijn handelingen autoriseert*. Als dit is gebeurd, noemen we de menigte in één persoon verenigd, een STAAT, of in het Latijn CIVITAS. Dit is de geboorte van de grote LEVIATHAN, of liever (om ons eerbiediger uit te drukken) van de *sterfelijke god*, aan wie wij onder de *onsterfelijke God* onze vrede en veiligheid danken. (2010: XVII, 132)

6 Mensen zijn als wolven voor elkaar ('Homo, homini lupus') zegt men dan weleens. Een frase overigens die veelvuldig aan *Leviathan* wordt toegeschreven, maar die als zodanig in dat boek niet wordt gebruikt; zie Johnson (1982); Achterhuis (1988: 15 & 61).

7 Hobbes stelt overigens dat er in de natuurtoestand niet noodzakelijk structureel geweld heerst. Het gaat hem ook om de *dreiging* van oorlog, om de *angst* dat die steeds opnieuw kan uitbreken en om de onzekerheid die dat met zich brengt (2010: XIII, 98).

Meer algemeen tekent zich in Hobbes' politieke en staatkundige denken een antwoord af op de uitdagingen van de zich ontwikkelende moderniteit en de onzekerheden die dat met zich bracht. Hobbes' tijd werd niet alleen gekenmerkt door godsdienstoorlogen als gevolg van de opkomst van de reformatie, maar ook door wetenschappelijke revoluties (de fysica van Newton en Galilei), door de ontdekkingsreizen die sinds de vijftiende en zestiende eeuw hebben plaatsgevonden (de confrontatie met andere culturen, en het daaruit voortvloeiende relativisme), door het ontstaan van grootschalige handel, de uitvinding van de boekdrukkunst, het wegvallen van de zekerheid van de feodale gezagsstructuur (met meer gelijke verhoudingen tot gevolg) et cetera.⁸

Hobbes voelde als geen ander aan dat deze ontwikkelingen, door de resulterende competitie tussen mensen onderling, onzekerheid en samenlevingsproblemen zouden veroorzaken.⁹ Juist de gevolgen daarvan worden in zijn schets van de natuurtoestand geprojecteerd. Voor hem veranderde daardoor tevens de rol van de politiek en het recht. In het werk van Hobbes wordt de staat vooral gezien als een menselijke creatie: politiek en recht werden niet meer in de eerste plaats vanuit een religieuze overweging benaderd, maar veeleer als een vraagstuk van conflictbeheersing en ordening van de samenleving (vrede, oorlog en veiligheid).

Vooraf in hoofdstuk XVIII benadrukt hij niet alleen de ondeelbaarheid van de soeverein, maar ook het absolute ervan. Er staat in opgesomd wat de soeverein allemaal gerechtigd is te doen: vrede sluiten en oorlog verklaren, geschilbeslechting, regels opstellen, eigendom regelen, ministers en raadslieden kiezen et cetera. Veel ademruimte lijkt er voor de burgers niet te zijn. Maar daar heeft Hobbes wel een uitleg voor:

Iemand zou nu kunnen tegenwerpen dat het maar een beklagenswaardige positie is om onderdaan te zijn. [...] [Maar zulke] mensen denken er te weinig over na dat het bestaan nooit vrij van ongerief kan zijn, en dat het ergste wat een volk als geheel kan overkomen, onder welke vorm van regering dan ook, nauwelijks merkbaar is vergeleken bij de ellende en de gruwelijke rampen waarmee een burgeroorlog gepaard gaat, of de teugellose toestand

⁸ Ik verwijs hier naar het mooie wetenschapshistorische boek van Cohen (2007).

⁹ In een aantal passages in hoofdstuk XIII (zie p. 97) omschrijft hij de problemen die gelijkheid in de natuurtoestand met zich brengt. Het is onder andere door het faciliteren van die gelijkheid dat de soeverein vrede en stabiliteit kan garanderen. Het is een onderwerp dat via de route van schaarste ook door Achterhuis werd gethematiseerd: Achterhuis (1988: 365).

waarin mensen verkeren zonder heer en meester, die niet aan wetten zijn onderworpen en geen dwingende macht kennen [...]. (2010: XIX, 140-141)¹⁰

Absolute macht is noodzakelijk, aldus Hobbes, want de burgers missen een helder inzicht in hun eigen begeerten en omstandigheden. Totale gehoorzaamheid is nu eenmaal de prijs voor vrede. Beter een slechte dan geen soeverein, zo lijkt hij te zeggen. Keer op keer benadrukt hij het belang van die soeverein. En juist omdat de soeverein geen partij is bij het sociale contract op grond waarvan hij zijn macht verwerft – hij wordt immers eenzijdig in het leven geroepen – hoeft hijzelf zich niet aan dat contract te houden. Hij kan doen wat hij wil, zoals het een absolutistische heerser betaamt. Op de bekende oorspronkelijke titelpagina van *Leviathan*, waarop de soeverein als een massief lichaam van achter de horizon verschijnt en het vredige land overziet en overheerst, wordt die constructie met kracht visueel gemaakt: dat wat er op het eerste gezicht uitzielt als het maliënkolder van de soeverein (of zijn het de schubben van een zeemonster?¹¹), die zowel wereldlijk zwaard als bisschopsstaf in zijn handen draagt, blijkt bij attent kijken een weergave van de personen die de leviathan hebben gesticht en die nu door zijn lichaam zijn opgenomen en aan hem zijn onderworpen.¹²

3. De rechtsstatelijke Hobbes

De maatschappelijke en politieke crises waarmee Hobbes werd geconfronteerd en die de vormgeving en presentatie van zijn *Leviathan* hebben getekend, leiden ertoe dat het boek *kan* worden gelezen als een pleidooi voor absoluut staatsgezag. Hobbes heeft zijn politieke theorie over de absolute soeverein zo sterk ingezet, ook visueel, dat vooral zijn stellingen daarover overheersen. Toch reikt zijn werk meer inzichten aan dan dat aspect alleen. Eigenlijk wordt het pas dan echt interessant, omdat er in directe zin al heel wat actuele inzichten in te herkennen vallen.¹³

10 Zie tevens hoofdstuk XIX, p. 141.

11 Zie voetnoot 4.

12 Merk ook op dat uit de titelpagina verder blijkt dat de leviathan inderdaad heerst, of kan heersen, over alle aspecten van het leven: de kerk, het leger en alle andere instituties en middelen die daartoe behoren. Zie: https://www.norton.com/college/english/nael/17century/topic_3/hobbes.htm.

13 Zie daarover ook Witteveen (2003).

Voor de hand ligt dan de constatering dat zich in de conceptuele vormgeving van het sociale contract wel degelijk een begin van een democratisch legitimiteitsoordeel aftekent. Het zijn immers de mensen zelf die door het creëren van de soeverein een vorm van politieke macht bewerkstelligen. En die mensen doen dat, in de natuurtoestand, als gelijken in vrijheid. Dat die natuurtoestand en het sluiten van het sociale contract historische ficties zijn (hoewel de schets van de natuurtoestand voor Hobbes zelf, gezien zijn levenservaring, toch ook weer niet zo fictief leek), doet aan die constatering niets af.

In hoofdstuk XXX lezen we over de soeverein als de hoeder van het algemene belang. Niet alleen knapt hij het ‘vuile werk’ van de rechts- en ordehandhaving op, zodat de burgers zich daarover niet meer hoeven te bekommeren, hij ziet voor zichzelf ook een rol als opvoeder in rechtvaardigheid; als iemand met taken die het welzijn van het volk als geheel op het oog hebben.

DE TAAK van de soeverein, of dit nu een vorst is of een vergadering, is het doel waarmee hem de soevereine macht wordt toevertrouwd, namelijk het bevorderen van de *veiligheid van het volk*. [...] *Met veiligheid bedoel ik hier overigens niet alleen lijfsbehoud, maar ook alle andere genoegens van het leven die iemand rechtmatig, zonder dat de staat in gevaar komt of schade loopt, door eigen inspanning kan verkrijgen.*

Dit betekent dat de soeverein zorg moet verlenen aan individuele personen, behalve door hen te beschermen tegen schade wanneer zij hierover klagen, maar dat hij algemene voorzorgsmaatregelen moet treffen, door de juiste leerstellingen en voorbeelden te laten onderwijzen en door goede wetten te maken en ten uitvoer te leggen, zodat iedereen aan de hand hiervan zijn eigen zaken kan inrichten. (2010: XXX, 247)¹⁴

Er zijn nog heel wat passages over wat het betekent een redelijke soeverein te zijn. Zo pleit Hobbes in datzelfde hoofdstuk voor het heffen van (al dan niet proportionele) belastingen, is hij voorstander van gelijke rechtsbedeling en transparante en duidelijke wetgeving zodat de mensen niet misleid kunnen worden, en ook van overheidsmaatregelen die ervoor zorgen dat eenieder zelf in levensonderhoud kan voorzien. Hij meent dat landloperij voorkomen moet worden (door het herverdelen

14 Eigen cursivering.

van mensen over het land, naar die plaatsen waar ze nuttig kunnen worden ingezet (werkplicht!). Hij waardeert het belang van letterkunde en cultuur et cetera (2010: XXX, 254-256). Het zijn allemaal maatregelen die de welvaart van het land en het welzijn van zijn burgers moeten bevorderen. Daarvan zou een dempende invloed op conflicten uitgaan. De taak van de soeverein om lijfsbehoud te garanderen, gaat zo begrepen dan ook verder dan wat in directe zin uit die taak af te leiden valt.¹⁵

Interessant is ook de passage waarin hij zijn wetgevingsopvatting bepleit, en waarin hij een mooie metafoor gebruikt:

Wetten (die niets anders zijn dan door de staat afgekondigde spelregels) dienen immers niet om mensen iedere vrijwillige handeling te beletten, maar om hun richting te geven en hun koers zodanig te sturen dat zij geen schade ondervinden van hun eigen plotseling opkomende begeerten, onnadenkendheid of roekeloosheid. Heggen worden ook niet aangelegd om reizigers te hinderen, maar om hen op het pad te houden. Daarom is een wet die niet nodig is geen goede wet, want zij beantwoordt niet aan het doel van de wet. (2010: XXX, 255-256)

Niet alles is gebonden, zo blijkt. Maar uiteraard is ook niet alles vrij. En de wet dient daarbij als veilige gids. Of om een andere metafoor te gebruiken: de wet als winterdijk,¹⁶ die de stroom van het handelen stuurt en grenzen stelt aan de menselijke begeerten, maar die toch op een afstand blijft. Tussen de zomer- en de winterdijk, in de uiterwaarden, heeft de rivier van het menselijk handelen behoorlijk vrij spel. Sterker nog, de uiterwaarden zijn zeer vruchtbaar, precies omdat het water van de rivier er regelmatig zijn gang kan gaan. Slechts indien de rivier te onstuimig wordt en het water een te hoge stand bereikt, dient de soevereine winterdijk de burgers die in de nabijheid van de rivier wonen te beschermen tegen overstromingen.

15 Zie tevens Tuck (1989: 72-73).

16 De metafoor van de winter- en de zomerdijk komt van Trappenburg, die ze gebruikte om de relatie tussen wetgeving en biomedische ethiek te duiden: Trappenburg (1998); Witteveen (2003: 116).

Zo maakt Hobbes ook een onderscheid tussen de soeverein *als burger* en de soeverein *als soeverein*. Hij stelt dat de soeverein als burger ook aan de civiele wetten is onderworpen.¹⁷ Daardoor komt een vorm van rechtsstatelijke legaliteit in zicht. Als burger moet de soeverein zich immers houden aan de wetten waaraan alle andere burgers zijn onderworpen.¹⁸ Ongecontroleerde machtsuitoefening moet wat dat betreft worden vermeden.

Maar de grootste vrijheid ligt toch wel besloten, aldus Hobbes, in het stilzwijgen van de wet. Dan is de burger vrij en hoeft hij dus niet af te wachten tot de soeverein iets beveelt: ‘In de gevallen waarin de soeverein geen regel heeft voorgeschreven, heeft de onderdaan de vrijheid om te doen of te laten overeenkomstig zijn eigen oordeel’ (2010: XXI, 166). Hobbes denkt dan bijvoorbeeld aan de vrijheid van koop en verkoop en van andere wederzijdse overeenkomsten, aan de vrijheid om een eigen woonplaats, levensonderhoud en beroep te kiezen, en aan de vrijheid om de eigen kinderen groot te brengen op de manier die men zelf wenselijk acht.¹⁹

De burger kan door deze vrijheden dus ook voor zijn eigen belangen opkomen, en de wet kan dan vooral dienen om socialiteit te bevorderen eerder dan initiatief af te remmen.²⁰ Cruciaal bij dat alles is natuurlijk wel dat mensen zich aan hun afspraken houden. Vandaar de zogenoemde natuurwetten,²¹ die rechtstreeks uit de Bijbel zijn te halen, en waarvan er volgens Hobbes negentien zijn. De derde staat daarbij wel heel centraal: ‘*dat mensen hun overeenkomsten nakomen*.²² Want overeenkomsten die niet nageleefd worden dienen tot niets, en zijn maar holle woorden’ (2010: XV, 110). *Pacta sunt servanda*. Zonder dat zijn stabiliteit en socialiteit niet mogelijk, en is zelfs het afsluiten van een sociaal contract ondenkbaar.

17 Als soeverein is hij dat dus niet. Zie verder ook hoofdstuk XXI, p. 167 en hoofdstuk XXVI, p. 198. Over de gebondenheid aan de wet, rechtsstaat en strafrechtelijke legaliteit, zie Janse (2006: 67-69). Voor het perspectief van het strafrecht, zie De Hert & Colette (2019).

18 En als hij zich als soeverein niet aan de natuurwet houdt, dan zal hij daar verantwoording voor moeten afleggen voor God. Zie de al aangehaalde passage uit hoofdstuk XXX, p. 247.

19 Zie hoofdstuk XXI, p. 161.

20 Aldus W.E. Krul in zijn ‘Nawoord’ bij de Nederlandstalige editie van Hobbes (2010: 548). Zie tevens Curran (2012).

21 De natuurwetten (*leges naturales*) zijn voorschriften, door de rede aan het licht gebracht, op grond waarvan het iemand verboden is zichzelf te gronde te richten of hem de middelen te ontnemen zichzelf te behouden, en datgene na te laten, waardoor hij naar zijn mening het beste bewaard blijft.

22 Eigen cursivering.

En ten slotte vermeld ik de merkwaardige maar ook bijzonder betekenisvolle passage waarin hij stelt dat

[d]e verplichting van de onderdanen tegenover de soeverein blijft net zo lang van kracht, en niet langer, als de macht duurt waarmee hij hen kan beschermen. Want het recht dat mensen van nature hebben om zichzelf te beschermen wanneer niemand anders daartoe in staat is, kan door geen overeenkomst worden opgeheven. (2010: XXI, 168)

Absolute gehoorzaamheid aan de soeverein lijkt absoluut vereist, maar toch ook weer niet helemaal, althans alleen als hij tegemoetkomt aan datgene waarvoor hij is opgericht: vrede garanderen en overleven mogelijk maken. Het lijkt wel alsof Hobbes hier zijn hele redenering weggeeft en de macht van de soeverein compleet onderuithaalt! Is die soeverein nu wel of niet aan het sociale contract gebonden, is hij nu wel of niet absoluut? Hobbes laat zich hier waarschijnlijk uit over wat er kan gebeuren als de soeverein zich niet aan zijn opdracht houdt en er toch een oorlogscrisis uitbreekt. Hij ziet dat als een terugkeer naar de natuurtoestand, waarin de mens weer voor zichzelf mag en moet opkomen.²³ Dat ziet Hobbes natuurlijk liever niet gebeuren. Vandaar dat de passage tevens lijkt te verwijzen naar de aan het begin van deze paragraaf aangehaalde opmerkingen over de redelijke soeverein. Hobbes wist maar al te goed dat geen enkele sterfelijke soeverein zo almachtig kan zijn dat hij de herculische taak van het creëren van orde en veiligheid volledig op eigen kracht kan waarmaken. Daarvoor heeft hij draagvlak van zijn burgers nodig en aandacht voor hun welzijn is dan belangrijk. Enerzijds moeten de burgers dus beseffen dat ze goede redenen hebben om de soeverein te gehoorzamen *in de mate* dat hij voor veiligheid én een zekere welvaart zorgt (Abizadeh 2012). Anderzijds moet juist dat inzicht ook prominent op het netvlies van de soeverein staan. Een abstract 'top down' absolutisme past daar niet bij.²⁴

23 Het gaat hier om het principe van zelf- of lijfsbehoud (een *jus naturale* volgens Hobbes), wat in zijn dagen niet al te controversieel was, aangezien men in de christelijke traditie dat zelfbehoud veelal als een plicht tegenover God begreep (hoewel Christus als zelfoffer illustreert dat het aardse menselijke leven niet ten koste van alles behouden moet blijven). Hobbes omschreef het als een onbepert recht van eenieder, zelfs op het leven en het lichaam van anderen. Het kan, zeker in combinatie met de eerder vermelde begeerten, zomaar leiden tot doodsangst voor elkaar. Zie hoofdstuk XIV, p. 100.

24 Waarschijnlijk heeft Hobbes zelf de spanningen tussen zijn formele soevereiniteitsleer en de sociale werkelijkheid scherp gevoeld. Vermoedelijk daarom komt hij aan het einde van *Leviathan* plots met een nieuwe natuurwet op de proppen, waarin hij weer wat terug lijkt te krabbelen: 'Dat iedereen van nature verplicht is om, zoveel als in zijn vermogen ligt, in tijd >

Het belang van de soeverein en het belang van het volk kunnen niet van elkaar worden onderscheiden. Een soeverein met zwakke onderdanen is een zwakke soeverein, en een volk met een soeverein die niet de macht heeft om hen te regeren zoals hij dat wil, is een zwak volk. (2010: XXX, 256)

4. De hedendaagse Hobbes

Nadere lezing van Hobbes' werk, zo blijkt, reikt veel meer inzicht aan dan het absolutistische aspect ervan alleen. Zijn werk zit vol met spanningen: met formele opvattingen over de minimale taak van de soeverein (vrede garanderen en overleven mogelijk maken) die worden vervlochten met inschikkelijke beschouwingen over de reikwijdte van de vrijheid, en over wat samenleven faciliteert. In het ene register doordenkt hij de uiterste consequentie van een aantal bedreigende maatschappelijk-politieke ontwikkelingen waarmee hij werd geconfronteerd, in het andere schetst hij de ook staatkundige contouren van een leiderschap dat het mogelijk maakt om op vrije wijze met elkaar samen te leven.

Ik durf de stelling wel aan dat Hobbes' werk de tand des tijds niet zou hebben doorstaan indien hij slechts als pleitbezorger van een absoluut heerser kon worden begrepen.²⁵ De context van een burgeroorlog kan weliswaar de specifieke presentatie van *Leviathan* verklaren – en voor Hobbes is in ieder geval de stevige aandacht voor absolute gehoorzaamheid aan de heerser het gevolg van de heel concrete confrontatie met een unieke en gewelddadige dynamiek in een fundamenteel instabiele staat – maar niet de subtiliteit en diepgang ervan.

Zoals dat bij grote denkers vaak het geval is, overstijgt ook het contextbepaalde werk van Hobbes de tijd en ruimte waarin het werd geschreven. In de vorige paragraaf benadrukte ik een aantal passages die ook direct herkenbaar zijn. Maar op een dieper niveau confronteert Hobbes ons in *Leviathan* nog steeds met funda-

van oorlog de autoriteit te beschermen waardoor hij in vreedstijd beschermd wordt. Want als iemand aanspraak maakt op een natuurlijk recht op lijfsbehoud, kan hij niet tegelijk aanspraak maken op het recht om degene te gronde te richten door wiens kracht hij behouden blijft. Hij is dan onmiskenbaar met zichzelf in tegenspraak' (2010: 518).

25 Wat de hedendaagse vaak eenzijdige aandacht voor zijn absolutistische denken onverlet laat; bijvoorbeeld van door Hobbes geïnspireerde denkers als Carl Schmitt en al dan niet Amerikaanse neocons. Ik verwijs hier korthedshalve naar McCormick (2017).

mentele vragen over de aanvaarding van staatsgezag en de betekenis van vrijheid, over de aard van representatie, over de grenzen van macht, en over wat nodig is om geweldloos met elkaar samen te leven.²⁶ Het zijn vragen die nog steeds aan de orde zijn, en waarbij zijn denken als startpunt voor een analyse van de actualiteit kan fungeren (ook, hoewel niet alleen, in tijden van crisis). Ik geef een paar voorbeelden.

a. Het rechtsstatelijke potentieel van legaliteit in tijden van crisis

Zoals in paragraaf 3. werd betoogd, realiseerde Hobbes zich maar al te goed dat de soeverein uiteindelijk ook van zijn burgers zelf afhankelijk is. Zonder hun steun is een stabiele staat of samenleving niet mogelijk. Door de afhankelijkheidsrelatie tussen soeverein en burgers te benadrukken komt een vorm van democratische wederkerigheid en legitimiteit in beeld. En hoewel de soeverein zelf (als soeverein) formeel niet aan de wet is gebonden en dus willekeurig zou kunnen handelen, brengt die wederkerigheid met zich dat hij zichzelf beter ook aan de wet gebonden ervaart. Zo verschijnt Hobbes als een vroege vertegenwoordiger van de rechtsstaatgedachte, die onder meer legitimiteit *door* legaliteit bepleit.²⁷

Juist dat element lijkt vandaag een treffende les op te leveren. In de inleiding haalde ik al Arnon Grunberg aan die de coronamaatregelen van de overheid als ‘Hobbesiaans’ bestempelt.²⁸ Het gaat dan om een overheid die een hernieuwd sociaal contract aangaat, om daarna in verregaande mate haar eigen gang te kunnen gaan. Steeds worden burgerrechten beperkt, en parlementaire controlewaarborgen aangepast of zelfs uitgeschakeld. Grunberg brengt de vrijheidsbeperkingen van na 9/11 in herinnering: ‘De antwoorden op de aanslagen van 11 september 2001 bleken fataler dan de aanslagen zelf’. De bevolking zal echter niet protesteren tegen een dergelijke gang van zaken, zo stelt Grunberg, want aan het gevoel van veiligheid kan vrijwel alles worden opgeofferd. Met Hobbes gaat hij niet verder aan de slag; hij zet hem vooral eenzijdig, dat wil zeggen absolutistisch in.

Toch kan Hobbes’ gedachtegoed ook positief worden aangewend, zeker vanuit het perspectief van legaliteit. De Amerikaanse politicoloog en constitutionalist Stephen Holmes heeft in dit verband na 9/11 fascinerend de vergelijking met medische

26 Vgl. ook W.E. Krul in zijn ‘Nawoord’ bij de Nederlandstalige editie van *Leviathan*, p. 564.

27 Dyzenhaus beargumenteert deze stelling via een andere weg en met uitgebreide tekstuele ondersteuning: Dyzenhaus (2010: 475). Zie tevens Zagorin (2010); Fox-Decent (2012).

28 Een zoektocht via Google op het trefwoord corona in combinatie met Hobbes en/of *Leviathan*, leert dat Grunberg niet de enige was met die associatie.

crises gemaakt, en vooral met de situatie in spoedvoorzieningen in ziekenhuizen (EHBO, IC's):

Emergency-room doctors and nurses are not the only professionals who, when faced with a disorienting crisis, *limit discretion and abjure gut-reactions, embracing instead a strict adherence to rules and protocols that provide them with a kind of artificial 'cool head'*. [...] Only those who fail to appreciate the gravity of a looming threat would advocate a wholesale dispensing with rules that professionals have developed over time to reduce the error rate of rapid-fire choices made as crises unfold. (2009: 302-303)²⁹

"Als je dan toch grondrechten en vrijheden moet beperken omdat de situatie daartoe aanzet, doe dat dan alleen als ultimum remedium en tijdelijk, op basis van duidelijke en niet te ruim geformuleerde regels, waarbij doel en middel worden gescheiden. Een dergelijke benadering zet aan tot transparantie en controleerbaarheid."

Juist door strikt protocollair en transparant handelen kan men in de gezondheidszorg, waarin men wel vaker met urgente situaties wordt geconfronteerd, het hoofd koel houden. Calamiteiten worden daardoor vermeden en crises hanteerbaar gemaakt. En zo biedt volgens Holmes protocollaire legaliteit ook voor overheden de gelegenheid om crises op een adequate wijze te bezweren, eerder dan die te verergeren door impulsief en oncontroleerbaar te handelen. Vertaald naar het domein van de rechtsstaat: als je dan toch grondrechten en vrijheden moet beperken omdat de situatie daartoe aanzet (iets wat niet vooraf ondenkbaar of uitgesloten is), doe dat dan alleen als *ultimum remedium* en tijdelijk, op basis van duidelijke en niet te ruim geformuleerde regels, waarbij doel en middel worden gescheiden, en handel

29 Eigen cursivering. Zie daarover ook Krygier (2017: 53-54).

er consequent naar. Een dergelijke benadering zet aan tot transparantie en controlebaarheid³⁰, waardoor de kans het grootst is dat de betere beslissingen worden genomen. Want inderdaad, ‘governments that act in the dark too often lose their way. They do the wrong things, catch and harass the wrong people, miss the right ones. Often they blunder, and if ill-motivated they do worse than blunder, because they can conceal their blunders’ (Krygier 2017: 53).

b. De staat als artefact vs. toe-eigening van de staat

In de tweede plaats wijst Hobbes erop dat de soeverein weliswaar uit de volkswil ontstaat, maar er daarna los van moet worden begrepen. Hij is zoals gezegd immers geen partij van het oorspronkelijke sociale contract, en daardoor wordt hij ook onderscheiden van het volk. Doordat burgers na het sluiten van het sociale contract – dat wil zeggen: in de echte wereld – niet langer wordt gevraagd wat goed voor hen is, bijvoorbeeld bij regelmatige verkiezingen, kunnen we Hobbes geen democraat in de hedendaagse betekenis van het woord noemen. Ook had hij geen aandacht voor andere vormen van democratische vormgeving, zoals checks-and-balances en de scheiding der machten. Toch is de macht van de soeverein nooit persoonlijk³¹ en ligt ze besloten in zijn status als houder van ‘the *Office* of the Sovereign Representative’.³² Juist omdat hij zich heeft weten los te wrikken van de massa – omdat de ‘menigte mensen [...] tot één persoon [is] gemaakt’ (2010: XXVI, 125) – kan hij de vertegenwoordiger *van* de staat worden en het algemene belang verwoorden.³³ Dat de staat daarmee een artefact wordt, is een constitutionele vondst die tot op heden geldt als een van de uitgangspunten van iedere democratische ordening (Eijsbouts 1997: 47-49; Zarka 1995). Het gaat dus niet om de persoon maar om de taak, en het maakt de staat tot een denkbeeldige eenheid en een autonome entiteit die niet gereduceerd kan worden tot het persoonlijke of particuliere.

30 Dat was ook de teneur van de recente toespraak van Angela Merkel voor de Duitse bevolking: <https://www.sueddeutsche.de/politik/corona-merkel-1.4850747>. Pierre Rosanvallon heeft het in dit verband over ‘leesbaar leiderschap’ in Rosanvallon (2015). Ik verwijs verder naar de bijdragen van Hendriks, A., Roozendaal, B. & van de Sande, S. in het ‘Corona & recht’-thema-nummer van het *Nederlands Juristenblad* van 9 april 2020, waarin onder meer deze thematiek vanuit positiefrechtelijk perspectief wordt besproken.

31 Het kan overigens ook een kunstmatige entiteit zoals een parlement zijn.

32 Zo luidt ook de Engelstalige titel van hoofdstuk XXX.

33 Wat een totaal andere visie betekent in vergelijking met de minstens tot dan heersende doctrine die leerde dat het overheidsgezag door God aan de vorst geschonken was, en dus ‘natuurlijk’ was (2010: XVI, 125).

Vandaag kan een dergelijke visie nog worden begrepen als een alternatief voor onprettige doctrines over de natuurlijke samenhang van de politieke gemeenschap en het volk.³⁴ Dus ook tegen doctrines die de democratie reduceren tot een persoonlijke strijd om de macht (toe-eigening van de staat). Ik verwijs naar messianistische of hooliganeske politici in binnen- en buitenland die met ophitsende taal, of zelfs oorlogstaal, maatschappelijke tegenstellingen aanjagen, daartoe aangevuurd door de zogenoemde echokamers van het internet. Mijn inschatting is dat dergelijk taalgebruik er door de huidige crisis niet minder op zal worden. De rechtsstaat is echter in zijn meest algemene en tegelijk meest kernachtige definitie nu juist dé manier om mensen, culturen, religies en generaties met elkaar te verbinden, ondanks de meningsverschillen – veelvuldige en diepgewortelde! – tussen die groepen over hoe de samenleving eruit moet zien. Dat was in de tijd van Hobbes actueel en vandaag is dat nog onverminderd zo. Dat heeft als consequentie dat het van belang is om een geweldloze omgang te vinden met de spanningen die in een democratie onvermijdelijk bestaan,³⁵ ook en vooral in tijden van crisis. Tegenstellingen aanjagen past daar niet bij, en zeker politieke leiders hebben wat dat aangaat een bijzondere verantwoordelijkheid. Ian Buruma zei het recent als volgt:

Opruiende taal kan er makkelijk toe leiden dat mensen met een neiging tot geweld zich vrij voelen om het ook daadwerkelijk te plegen. Als de president of de premier zegt dat we bedreigd worden door landverraders, dan is het niet alleen geoorloofd om ze te lijf te gaan; het is onze patriottische plicht.³⁶

c. Hoeveel overheid is nodig om vrij te kunnen leven?

Welbeschouwd zou je kunnen zeggen dat Hobbes in zijn natuurtoestand als het ware de kenmerken van een rauwe kapitalistische maatschappij heeft geprojecteerd. Wat dat ons vandaag zou kunnen leren, is dat een ongeregelde markteconomie

34 Vgl. Eijssbouts, die zo'n visie als een antidotum tegen dergelijke onprettige doctrines ziet.

35 Zie daarover vanuit institutioneel perspectief tevens het mooie artikel van Lim A Po (2019).

36 Als de knokploeg het parlement betreedt. *De Standaard*, 14 oktober 2019. Recente debatten in het House of Commons in het VK blijken 'sprekend'. Zie: www.youtube.com/watch?v=rlsG-Gq4pOwM en www.bbc.com/news/uk-politics-49833804 en www.independent.co.uk/news/uk/politics/boris-johnson-brexit-latest-today-deal-diane-abbott-jo-cox-language-a9120911.html en www.youtube.com/watch?v=XcO4QazJiWE&feature=youtu.be.

eenvoudig kan leiden tot een instabiele samenleving en rechtsstaat. De overheid – hoe ook geconstrueerd; dat kan voor mij ook een Europese Unie zijn – is nodig om de ontwikkeling van die markt te reguleren en het welzijn van haar burgers te bevorderen.³⁷ Dat wordt gedaan door de grote sociaaleconomische verdelingsmechanismen: collectieve en private verzekeringen, pensioenen, belastingen, onderwijs et cetera. Het is geen toeval dat aandacht wordt gevraagd voor een herwaardering daarvan.³⁸ Hobbes heeft ook wat dat aangaat volgens mij de krijtlijnen uitgezet waarbinnen een rechtsstaat kan functioneren, inclusief een begin van aandacht voor het creëren van een min of meer stabiele middenklasse als een groep van zelfbewuste burgers die niet heel rijk zijn of heel arm en die daardoor in staat zijn voor hun vrijheid en die van het collectief op te komen.

De Engelse historicus John Gray zei het in een interview een aantal jaren geleden als volgt:

De boosdoeners van de vorige eeuw waren de totalitaire systemen: nazisme, communisme. Dat heeft geleid tot een diep wantrouwen tegenover *big government* bij liberale denkers. Intussen leren we dat ook te weinig staat levensbedreigend is. Vrijheid is geen natuurgegeven. Pas de regels van het samenleven maken ons vrij, zoals de filosoof Hobbes al wist: zonder staat val je terug in de oorlog van iedereen tegen allen. Mensen verlangen bescherming van de overheid. Dat gaat verder dan het traditionele monopolie van geweld. Ze willen ook beschermd worden tegen armoede, werkloosheid en uitsluiting. Daarom hebben sociale-markteconomieën ook de grootste legitimiteit bij de bevolking.³⁹

37 Uitgebreid daarover McArthur (2013).

38 Dat wordt vaak gedaan via een pleidooi voor meer structurele aandacht voor de zwakkeren in de samenleving. Zie als voorbeeld het mooie redactioneel van Prins (2020). Deze publicaties hebben het uitgebreider over deze thematiek: Judt (2010: 237); Rosanvallon (2011: 428); zie ook Putters (2018), voor de schriftelijke weergave van de Witteveen-lezing 2018.

39 *De Standaard*, 8 april 2004.

5. Tot slot

Ik las ergens dat het momenteel gouden tijden zijn voor cipiers met een autoritair karakter. Ik heb proberen duidelijk te maken dat dergelijke figuren er niet op moeten rekenen zich al te zeer aan Hobbes te laven. In retrospectief zijn in zijn *Leviathan* prominent de contouren te herkennen van wat wij vandaag een democratische rechtsstaat noemen. Hobbes is volgens mij vooral een denker die vormgaf aan de structuren en principes van de moderne burgerlijke samenleving. Juist daardoor blijft hij aanzetten tot reflectie over wat nodig is om in een rechtsstaat te leven, ook in tijden van crisis.

Literatuur

- Abizadeh, A. (2012). The Representation of Hobbesian Sovereignty: Leviathan as Mythology. In: S.A. Lloyd (Ed.), *Hobbes Today: Insights for the 21st Century* (pp. 113-152). Cambridge: Cambridge University Press.
- Achterhuis, H. (1988). *Het rijk der schaarste. Van Hobbes tot Foucault*. Amsterdam: Ambo.
- Adams, M. (2007). 'Fear and I were born twins together'. Over de actualiteit van Hobbes' politieke theorie. In: M. Adams & W. Lemmens (Eds.), *In de schaduw van Leviathan. De filosofie van Thomas Hobbes*. Kapellen: Pelckmans/Klement.
- Adams, M. (2020). De rechtsstatelijke Leviathan: Over Thomas Hobbes in tijden van crisis. *Nederlands Juristenblad*, 2020(19), 1395-1402 [1210].
- Cohen, F. (2007). *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Curran, E. (2012). Hobbes's Theory of Rights: A New Application. In: S.A. Lloyd (Ed.), *Hobbes Today. Insights for the 21st Century* (pp. 25-48). Cambridge: Cambridge University Press.
- De Hert, P. & Colette, M. (2019). Naakt binnenstappen met het sociaal contract? Hobbes' actuele strafrechtelijke inzichten nuanceren het absolutistische beeld. In: A. Kinneging, P. De Hert, & M. Collette (Eds.), *Thomas Hobbes* (pp. 152-207). Budel: Damon.
- Donner, A.M. (1987). *Wie maakt de geschiedenis?* Kampen: Kok.
- Dunn, R.S. (1979). *The Age of Religious Wars, 1559-1715*. New York: Norton & Co.
- Dyzenhaus, D. (2010). Hobbes's Constitutional Theory. In: I. Shapiro (Ed.), *Leviathan* (pp. 453-480). New Haven: Yale University Press.
- Eijsbouts, W.T. (1997). Over de context en de kern van Thomas Hobbes' staatsleer. *Theoretische Geschiedenis*, 47-49.
- Fox-Decent, E. (2012). Hobbes Relational Theory: Beneath Power and Consent. In: D. Dyzenhaus & T. Poole (Eds.), *Hobbes and the Law* (pp. 118-144). Cambridge: Cambridge University Press.

- Grunberg, A. (2020). Wij offeren alles op voor een gevoel van veiligheid. *NRC Handelsblad*, 20 maart 2020. Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/20/wij-offeren-alles-op-voor-een-gevoel-van-veiligheid-a3994441>.
- Hobbes, T. (2010) [vertaald door W.E. Krul]. *Leviathan*. Amsterdam: Boom.
- Holmes, S. (2009). In Case of Emergency: Misunderstanding Tradeoffs in the War on Terror. *California Law Review*, 97, 302-303.
- Janse, R. (2006). Het lege natuurrecht van Thomas Hobbes. In: M. Adams & W. Lemmens (Eds.), *Thomas Hobbes. In de schaduw van Leviathan*. Kapellen: Pelckmans.
- Johnson, P.J. (1982). Hobbes and the Wolf-Man. In: J.G. van der Bend (Ed.), *Thomas Hobbes. His View of Man* (pp. 31-44). Amsterdam: Rodopi.
- Judt, T. (2010). *Ill Fares the Land*. London: Allen Lane.
- Krygier, M. (2017). Tempering Power. In: M. Adams, E.M.H. Hirsch Ballin, & A. Meuwese (Eds.), *Constitutionalism and the Rule of Law. Bridging Idealism and Realism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lim A Po, H. (2019). Achterwaartse democratisering in Suriname. Een rechtsstatelijk en institutioneel leerproces. *Nederlands Juristenblad*, 3025-3034.
- Martinich, A.P. (1999). *Hobbes. A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McArthur, N. (2013). 'Thrown amongst Many': Hobbes on Taxation and Fiscal Policy. In: S.A. Lloyd (Ed.), *Hobbes Today. Insights for the 21st Century* (pp. 178-189). Cambridge: Cambridge University Press.
- McCormick, J.P. (2017). Teaching in Vain: Carl Schmitt, Thomas Hobbes, and the Sovereign State. In: J. Meierhenrich & O. Simons (Eds.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt* (pp. 269-290). Oxford: Oxford University Press.
- Nederlands Juristenblad (2020, 9 april). Themanummer 'Corona en recht'. Geraadpleegd van https://njb.nl/media/3702/lr_njb14_2020.pdf.
- Prins, C. (2020). Anderhalve-meter-recht. *Nederlands Juristenblad*, 937.
- Putters, K. (2018). Hoeveel ongelijkheid kan een democratische rechtsstaat verdragen? *Nederlands Juristenblad*, 94-99.

Rosanvallon, P. (2011). *La société des égaux*. Paris: Seuil.

Rosanvallon, P. (2015). *Le Bon Gouvernement*. Paris: Seuil.

Trappenburg, M.J. (1998). De wet als winterdijk. *Ars Aequi*, 802-808.

Tuck, R. (1989). *Hobbes*. Oxford: Oxford University Press.

Witteveen, W.J. (2003). Hobbes en de gekunsteldheid van het gezag. *RegelMaat*, 114-116.

Zagorin, P. (2010). *Hobbes and the Law of Nature*. Princeton: Princeton University Press.

Zarka, Y. (1995). *Hobbes et la pensée politique moderne*. Paris: Presses Universitaires de France.

